

ԿԱՄՍԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ—ԼԵՆԻՆԳՐԱԴ (ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ)

Ով իր կյանքում գոնե մեկ անգամ այցի է եկել Լենինգրադ, նա երբեք չի մոռանա այդ գեղանիստ, հիասքանչ քաղաքը, գիտության ու արվեստի օրրանը, իր հոյակապ շենքերով, բազմաթիվ ջրանցքներով, զով կղզիներով ու սպիտակ գիշերներով...

Կախարդական ու հմայիչ են Նևայի խաղաղ ափերը մթնշաղի լույսի ժամին, երբ իջնում է կամուրջների կամարին պաղ մշուշի կապույտ քողը իրիկվա...

* *

Պետրոս Առաջինը՝ ռուսաց պատմության խոշորագույն փայլուն գործիչներից մեկը, իր ստեղծարար մտքով ու երկաթե կամքով, նվիրված հայրենի երկրին, նպատակ դրեց դարձնել անստիկ իր լայնածավալ երկիրը, ապահովել նրա սահմանների պաշտպանությունը թշնամական ու ռմբակոծություններից, միաժամանակ նպաստավոր պայմաններ ստեղծել Եվրոպայի հետ շփվելու, ավելի սերտ տնտեսական ու մշակութային կապեր հաստատելու համար:

1702 թվականի աշնանը ռուս բանակը գրավեց Նոտիքուրգ շվեդական բերդը, որը հետագայում վերակառուցվեց և վերանվանվեց Շլիսսելբուրգ (այժմ՝ «Պետրոսի ամրոցը»): Իսկ 1703 թվականի գարնանը ռուսներին հաջողվեց գրավել նաև Նիենշանց բերդը, և այս վայրերում նույն թվականի մայիսի 16-ին (նոր տոմարով՝ 27-ին) Նևայի ցրտաշունչ ափերին հիմնադրվեց

Պետերբուրգը: Դժվարին էր պայքարը հյուսիսային բնության արհավիրքների դեմ՝ ճահիճներում, անասելի ծանր պայմաններում: Պետրոս Առաջինը կանգ չառավ անգամ անխուսափելի մարդկային զոհերի առջև, գիտակցելով քաղաքի նշանակությունը, ոչ միայն երկրի պաշտպանության, այլև նրա ապագա զարգացման ու բարգավաճման համար: «Պետերբուրգը, — գրել է Վիսարիոն Բելինսկին, — ունի Ռուսաստանի համար անծայրածիր, անսահման նշանակություն: Պետերբուրգը հանդիսանում է անհրաժեշտ, հավերժական երևույթ, վեհ, ամրակուտ կաղնի, որը կկենտրոնացնի իր մեջ Ռուսիայի բոլոր կենսական հյութերը»:

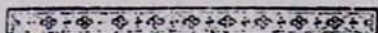
Պետերբուրգ-Լենինգրադը ունի իր արժանի տեղը հայ մշակույթի պատմության մեջ:

* *

Պետերբուրգը կառուցվեց արագ տեմպերով: Տարեցտարի ուժեղացավ նոր բնակիչների հոսանքը, որոնց թվում կային և՛ գերմանացիներ, և՛ շվեդներ, և՛ ֆիններ և ուրիշներ: Գալիս, բնակություն էին հաստատում տարբեր մասնագիտության մարդիկ՝ նկարիչներ, ճարտարապետներ, առևտրա-

¹ Մինչև 1914 թվականը քաղաքը կոչվել է Սանկտ Պետերբուրգ, 1914 թվականի օգոստոսից՝ Պետրոգրադ: Մինչև 1918 թվականի մարտ ամիսը եղել է երկրի մայրաքաղաքը: Սովետների երկրորդ համագումարի որոշման համաձայն 1924 թվականին վերանվանվել է Լենինգրադ:

կաններ, արհեստավորներ: Քաղաքի գոյության սկզբնական շրջանում Պետրոս Առաջինը հատուկ հրովարտականով շնորհում էր արտոնություններ, խրախուսում արդյունաբերողներին, վաճառականներին, վարպետ արհեստավորներին, ինչպես նաև գիտության և արվեստի մարդկանց: Գալիս էին և հայեր: Ինչպես ասված է հին ռուսական Աշխարհագրական բառարանում (1807 թ.), «Պետերբուրգյան հայերը քանակով քիչ են, հիմնականում արհեստավորներ և առևտրականներ են»:

Պ Ա Վ Ե.

*Объ оплалении Арменскаго царства
отъ рода Арсакунианъ
или Арзациновъ: и объ оплалѣмъ
Первосвященства отъ лелеянъ
Святаго Григоря просвѣтителѣ
Арменіи*

*Рыдаю о тебѣ Арменія! рыдаю
о тебѣ избранныйшая
страна во всемъ Сѣверѣ! отъ
яко отъ тебя Вавдыка, отъ
яко свашенникъ, отъ яко со-*

Մովսես Խորենացու «Ողբ»-ի ռուսերեն թարգմանության առաջին էջը

Ե՛րբ է հիմնադրվել հայկական գաղութը Պետերբուրգում: Այդ մասին որոշ տեղեկություններ պահպանվել են Աքամելիք-Լազարյանների արխիվում: Այդ տեղեկությունների համաձայն 1710 թվականին, այսինքն Պետերբուրգի հիմնադրումից յոթ տարի անց, այնտեղ արդեն գոյություն են ունեցել «հայկական գործակալություններ», որոնցից կազմավորվել է հայկական գաղութը:

Պետերբուրգյան առաջին հայ բնակիչների թվում եղել են և Լազարյանների նախնիները: «Հայերը,—գրել է ռուս գրող և պատմիչ Սերգեյ Գլինկան,—արձագանքելով Պետրոս Մեծի կոչին, ամբողջ բնությանիբներով գաղթել, բնակություն են հաստատել Ռուսիայի սահմաններում: Նրանց

թվում էին նաև Մանուկ Լազարյանի նախնիները: Երբ նրանք ներգաղթեցին Ռուսաստան, Մոսկվայում և Նևայի ափերին սահմանագծվեցին հայկական հողամասեր»:

Պետերբուրգի առաջին հայ բնակիչները եղել են առևտրականներ ու արդյունաբերողներ: Եղել են նաև ուրիշ մասնագիտության տեր հայ մարդիկ: Այսպես, օրինակ, 1710 թվականին Պոսոլսկի պրիկազում (պետական մարմին, որը այն ժամանակ զբաղվում էր երկրի արտաքին գործերով) որպես թարգմանիչ աշխատել է ազգությամբ հայ Աֆանասի Պանկրատովը:

Ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերում հաճախ այլազգի, մանավանդ ցածր խավերին պատկանող հասարակ մարդկանց անունները և ազգանունները գրանցվում էին ռուսական ձևով:

1741 թվականի սեպտեմբերին Պետերբուրգ ժամանեց Նադիր շահի պատվիրակությունը հարուստ պարզևներով, որոնց թվում՝ 14 փիղ, նվեր ռուսական արքունիքին: Փղերին ուղեկցողներից երկուսը եղել են հայ՝ Իվանով և Կոնստանտինով:

Պետերբուրգյան առաջին հայ բնակիչներից է Լուկա Ծիրվանովը, որը բնակություն է հաստատել Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքում, հավանաբար 1720—1730-ական թվականներին: Նա եղել է գրագետ, բացի մայրենի լեզվից տիրապետել է այլ լեզուների (պարսկերեն, ռուսերեն): Պետերբուրգում Ծիրվանովը ծավալել է բուռն գործունեություն, ոչ միայն որպես առևտրական, այլև խոշոր արդյունաբերող: Կառուցել է մետաքսյա ու բամբակյա գործվածքների և առևտրական նավերի գործարաններ: Նրան պաշտոնական գրություններում անվանել են «Սանկտպետերբուրգյան հայ»: Ծիրվանովը Վասիլևսկի կղզու (հնագույն քաղաքամասը), «Երրորդ գծի և Փոքր պողոտայի անկյունում» ունեցել է սեփական քարաշեն տուն:

Հայկական գաղութի գոյության սկզբնական շրջանում քահանաներ գալիս էին Մոսկվայից կարճ ժամանակով: 1730 թվականին հայ բնակիչների թիվը այնքան է աճել (այդ ժամանակ Պետերբուրգում եղել է անգամ «Հայկական փողոց»), որ կարիք է զգացվել ունենալ մշտական քահանա: Պետերբուրգի առաջին հայ քահանան եղել է Իվան Ծերիստանովը (մահացել է 1787 թվականին):

1761 թվականին գերմանացի գիտնական-պատմաբան Ավգուստ Լյուդվիգ Ծլոցերը, բնութագրելով Պետերբուրգի խայտաբղետ բնակչության կազմը, հիշատակում է և հայերին, որոնք այն ժամանակ թվով շատ չեն եղել, սակայն, հավանաբար, աչքի են ըն-

կել իրենց արտաքինով, գուցե և հագուստով:

* *

Կազանի պաշտոնական «Կազանկիյե իզվեստիյա» թերթը 1813 թվականին, որպես ուշագրավ երևույթ հայ ժողովրդի կյանքում, նշել է նրա հավատարմությունը ազգային ավանդությունների նկատմամբ. «Ուլքե՛ր են ամենից շատ թափառում՝ հայերը: Ուլքե՛ր են ամենից քիչ փոխվում՝ նույնպես հայերը... Ծնշված իրենց երկրում, վտարված ու ցրված, հայերը չեն մոռանում իրենց մայրենի լեզուն: Ապրելով այդքան ժամանակ բազմաթանկ օտար ժողովուրդների մեջ, հաստատակամ հայերը պահպանում են իրենց նախնիների սովորույթները»:

Մեկ ուրիշ ուշագրավ երևույթ ևս, երբ դիմում ենք հայ գաղութների պատմությանը: Աշխարհով մեկ ցրված հայերը, ուր էլ որ բնակություն հաստատեն, միշտ աշխատել են իրագործել գաղութի գոյության երկու նախապայմանները: Առաջինը՝ տպարան հիմնադրել, գրքեր, թերթեր հրատարակել, և երկրորդը՝ եկեղեցի կառուցել: Այդ տեսակետից Պետերբուրգի գաղութը բացառություն չի ներկայացնում:

Դեռ 1714 թվականին Իսրայել Օրիի գործակից Միհաս վարդապետը իր գրության մեջ, հասցեագրված փոխկանցել բարոն Շաֆիրովին, խնդրել է «թույլ տալ կառուցել Պետերբուրգում հայկական եկեղեցի»: Մի երկու տասնյակ տարի անց նույն հարցով դիմել է քաղաքի մարմիններին Լուկա Շիրվանովը: Նրան 1740 թվականին թույլատրվել է կառուցել եկեղեցի սեփական տան հողամասում: Վերջապես, 1770 թվականի մայիսին, ընդառաջելով Հովհաննես Լազարյանի և մի խումբ հայ բնակիչների խնդրանքին, Եկատերինա Երկրորդի հրամանագրի համաձայն տեղ է հատկացվում Նևսկի պողոտայի վրա հայկական եկեղեցի կառուցելու համար: Ծիսարարությունը ըսկրվել է 1771-ին, ավարտվել 1780 թվականին: Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին օժել է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը²:

Հայկական եկեղեցու նախագծի հեղինակն է հայտնի ռուս ճարտարապետ Յուրի Ֆելչտինը: Նրա նախագծերով են կառուցվել նաև Էրմիտաժի հին շենքը, Նևսկի գրադիտե գետնափնյաները, ամառային այգու նշանավոր ցանկապատը:

Հայկական եկեղեցու շենքը միազմբեթ,

ոչ այնքան մեծ մի եկեղեցի է, դասվում է ռուսական վաղ շրջանի դասական ճարտարապետական փայլուն հուշարձանների շարքին և պահպանվում՝ պետության կողմից:

Գլխավոր մուտքը նշված է սյունասրահով, որը ավարտված է եռանկյունի ֆրոնտոնով (վերնաճակատ): Մուտքի դռների մետաղյա ցանկապատի փեղկերը պատրաստված են 1906 թվականին, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի գծագրությամբ: Նա է վերանորոգել և եկեղեցու շենքը:

* *

Պետերբուրգի հայկական գաղութը, այլ գաղութների (Մոսկվայի, Ղրիմի, Աստրախանի) համեմատ, չի եղել բազմամարդ: XVIII դարի վերջերին հայ բնակիչների թիվը աճել է գլխավորապես ի հաշիվ գինավորականների և պետական պաշտոնյաների: Դարաշրջանի կարևոր իրադարձությունները՝ ռուս-թուրքական պատերազմը, ռուսական զորքերի մուտքը Վրաստան, աճող հետաքրքրությունը Պետերբուրգի կառավարական շրջաններում Կովկասի նկատմամբ, — այս բոլորը չէր կարող չանդրադառնալ նաև հայերի ճակատագրի վրա: Եկատերինա Երկրորդը, շարունակելով Պետրոս Առաջինի քաղաքական գիծը, ծրագրում էր վերականգնել հայոց պետությունը, որը Վրաստանի հետ միասին պիտի պատնեջ հանդիսանար Ռուսաստանի հարավային սահմաններին:

Այդ բոլոր իրադարձությունների տարիներին Պետերբուրգի հայ գաղութի ականավոր ու գործունյա անդամն էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը (Երկայնաբազուկ): Արտակարգ ընդունակությունների տեր, նա իր ժամանակի զարգացած ու կրթված անձնավորություններից էր: Նա վարպետորեն տիրապետում էր ռուսաց լեզվին, մի հանգամանք, որը նպաստում էր նրա ժողովրդականությանը և հեղինակությանը ռուս կառավարական շրջաններում: 1780-ական թվականներին Արղությանը եղել է Պետերբուրգում ոչ միայն որպես հոգևոր (Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայերի առաջնորդ), այլև որպես քաղաքական գործիչ: Նրա եռուն գործունեությունը սկսվում է 1782 թվականից, երբ նա մասնակցում է Վրաստանի՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու համար վարվող բանակցություններին: Նրա դերը մեծ է եղել Եկատերինա Երկրորդի գահակալության տարիներին, երբ ռուս կառավարական շրջանակներում մշակվում էին

² Հայկական գերեզմանատան համար տեղ է հատկացվել Վասիլյան կղզու վրա 1791 թվականի փետրվարին, Սենատի հրամանագրի համաձայն:

հայոց պետության վերականգնման ծրագրերը: 1787 թվականին Արդյությանը ռուս զորքերի հետ եղել է Թուրքիայում: Նա մասնակցել է նաև 1796 թվականի պարսկական արշավանքին: 1800 թվականին Արդյությանը ընտրվում է Մայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս:

Ռուսական կառավարության ջանքերը, հայոց պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ, չպատկվեցին հաջողությամբ: Սակայն, ինչպես գրում է ակադեմիկոս Արգաթ Հովհաննիսյանը իր «Ռուսաստանը և XVIII դարի 80-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումները» ուսումնասիրության (Երևան, 1947) մեջ, «Հայկական պետության ստեղծման երազը Ռուսաստանի հովանավորության ներքո չանհետացավ և հույների խորտակումից հետո... Այն շարունակեց մնալ որպես քաղաքական իդեալ բոլոր ականավոր հայ գործիչների համար և մոտակա տասնամյակների ընթացքում»:

* *

XVIII դարի 80-ական թվականների քաղաքական կյանքի մթնոլորտը Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքում բարենդրպատ պայմաններ ստեղծեց հայ-ռուսական մշակութային կապերի հետագա զարգացման համար:

Պետերբուրգում ապրող հայ առևտրականների ու արդյունաբերողների մեջ պատահում էին համեմատաբար կրթված, զարգացած, հայրենասեր մարդիկ: Նրանց թվում էր Գրիգոր Խաղարյանը, առաջին հայ-ռուսական բառարանի հեղինակը: Նա, երկար տարիներ զբաղվելով առևտրով գանձաձև երկրներում, կուտակում է հարստություն, Հոլանդիայում պատվիրում հայկական տատեր, գալիս Պետերբուրգ և այնտեղ, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդյությանի աջակցությամբ, 1783 թվականին հիմնադրում հայկական տպարան:

Դարավերջում հայերի շրջանում ուժեղացավ հետաքրքրությունը ռուսաց լեզվի նկատմամբ: Պահանջ զգացվեց հատուկ ձեռնարկների: Այդ նպատակին ծառայեց շուրջ 2500 բառ պարունակող Խաղարյանի հայ-ռուսական բառարանը: Բառարանի վերջում գեղեղված է ներսեւ Օնորհալու «Հասարակ խոստովանք» աղոթքը՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Խաղարյանի ջանքերով ձեռնարկվեց նաև V դարի հայ նշանավոր պատմիչ Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի պատմության» նոր հրատարակությունը՝ քաջն Վարդան Մամիկոնյանի և Ղևոնդ երեցի պատկերներով: Գիրքը լույս է տեսել 1788 թվականին, Խաղարյանի մահից հետո:

Առաջին հայ-ռուսերեն բառարանից հետո Պետերբուրգի տպարանը հրատարակեց նույն 1788 թվականին Կլեոպատրա Սարաֆովայի «Գիրք, որ կոչվում է Խնացութեան բանալի, այբբենարան, բառարան և որոշ բարոյախոսական կանոններ» ձեռնարկը: Գրքի առաջին մասում ներկայացված են ռուսերեն և հայերեն տառերը, նրանց փոխադարձ համապատասխանությունը: Հետո բառարանն է, ընտրովի հայերեն բառեր և նախադասություններ ռուսերեն տառերով, և ռուսերեն բառեր ու նախադասություններ՝ հայերեն տառերով:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում բարոյախոսական կանոնների բավականին ընդարձակ բաժինը: Նրա բովանդակության և ընդհանուր բնույթի մասին որոշ գաղափար ընթերցողին տալու համար սահմանափակվենք մի քանի բնորոշ օրինակներով:

«Բարի գործերը իրենք իրենց են հատուցում քերում:

Որ հասակում որ լինես, հարգիր ծնողներին:

Բերելով օգուտ մերձավորիդ, ինքդ քեզ ես օգուտ քերում: Հարց՝ ո՞վ է մերձավորը: Պատասխան՝ ամեն մարդ»:

«Ազնվությունը անգնահատելի գանձ է»:

«Խիղճը ներքին լույսն է, ինքնամոխի, որը լուսավորում է իրեն՝ մարդուն և խոսում նրա հետ խաղաղ, անհնչյուն ձայնով, քննչորեն ազդելով հոգու վրա, զարթեցնում է նրան, հետևելով մարդուն ամենուր, երբեք չի խնայում նրան»:

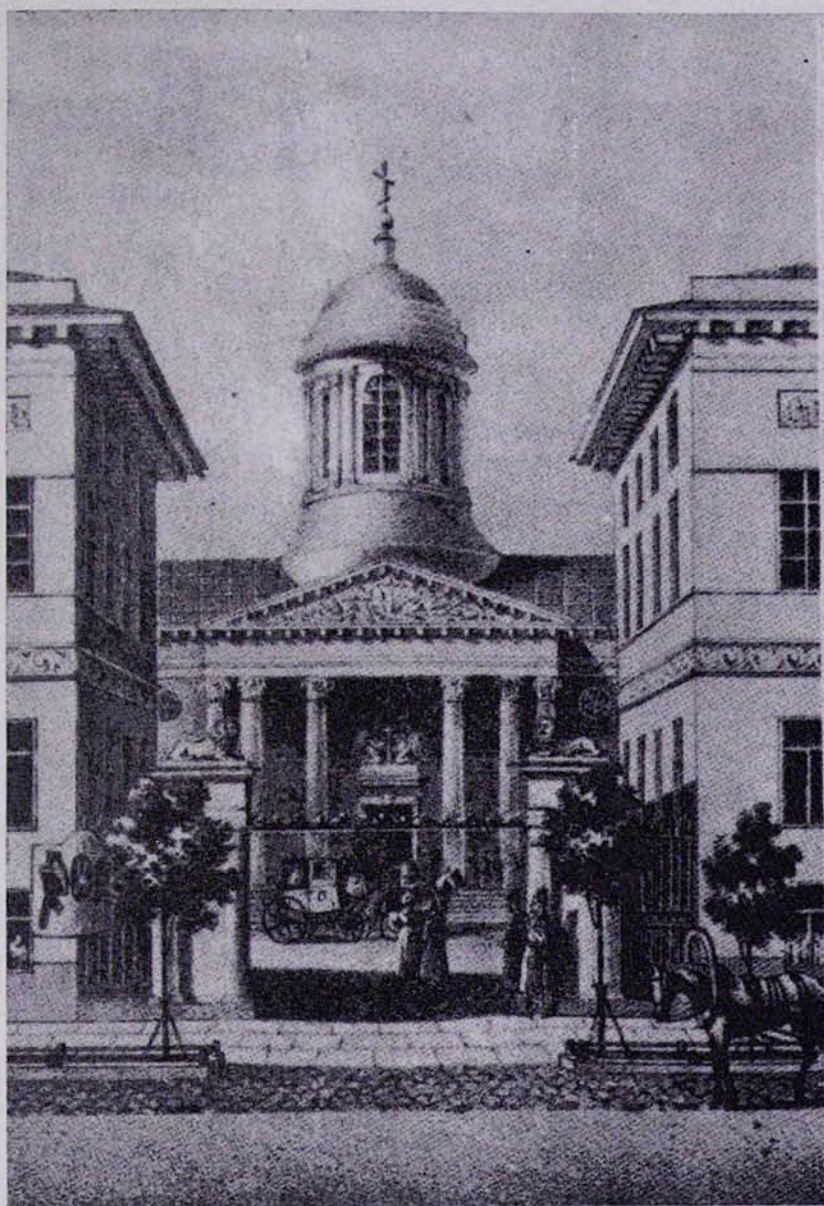
«Բոլոր քաղաքացիները հավասարապես պետք է ենթակա լինեն նույն օրենքներին: Ամեն գործում պետք է լսել երկու կողմն էլ»:

Թող յուրաքանչյուրը պաշտպանի իր ճշմարտությունը»:

«Մարդու առաջնագույն պարտականությունը հայրենիքին ծառայելն է: Միթե՞ դուք չեք ցավիլ վշտանալ, երբ ոչ մի բանով չեք կարող օգտակար լինել հայրենիքին»:

Սարաֆովայի գրքի այս բաժինը իր բովանդակությամբ վկայում է, որ հեղինակին խորթ չեն եղել դարի լուսավորական գաղափարները և ջերմ հայրենասիրությունը:

Ո՞վ է Կլեոպատրա Սարաֆովան, որին պատմաբան Լեոն անվանել է «Արևելահայ առաջին կին գրողը»: Դժբախտաբար ճշգրիտ տվյալներ չկան: Ենթադրաբար միայն կարելի է ասել, որ նա ծնվել է մոտավորապես 1755—1760 թվականներին: Գուցե և նա դուստրն է Մովսես Սարաֆովի, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ կան ակադեմիկոս Արգաթ Հովհաննիսյանի

ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԵՆՔԸ
(վ. Ս. Սադովնիկովի վիմագրությունից, 1890—1895)

«Հովսեփի Էմին» մեմագրության (Երևան, 1945) մեջ:

Բացակայում են կենսագրական տեղեկություններ XVIII դարի պետերբուրգյան մեկ ուրիշ ականավոր հայ հեղինակի՝ Վառլամ Վազանովի մասին ևս: Ո՞վ էր այդ համեստ մարդը, որը մեծ եռանդով ու վառ հայրենասիրությամբ նպատակ էր դրել ծանոթացնել ռուս հասարակությանը Հայաստանի հետավոր անցյալին: Տպագիր աղբյուրներում նրա անունը հիշատակվում է իբրև Հայաստանին նվիրված գրքերի առաջին ռուսերեն թարգմանությունների հեղինակի: Ակադեմիկոս Արզար Հովհաննիսյանի «Ռուսաստանը և XVIII դարի 80-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումները» ուսումնասիրության մեջ հրապարակված փաստաթղթերից պարզվում է, որ 1784 թվականին Վազանովը եղել է ռուսական հեծյալ գեղում: Նրա անունը, որպես թարգմանչի, հիշատակվում է նաև հայ մեղիքների պաշտոնական գրություններում:

Վազանովը բնակություն է հաստատել Պետերբուրգում, հավանաբար 1780-ական թվականների սկզբներին: Նրա՝ 27 էջից բաղկացած գրքուկը՝ «Ողբ Հայաստանի մասին» (տպագրված 1786 թվականին Պետերբուրգում), Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հանրածանոթ «Ողբ»-ի առաջին ռուսերեն թարգմանությունն է:

Վազանովը սերտորեն կապված է եղել Հովհաննես Լազարյանի և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի հետ, վաշելել նրանց հովանավորությունը: Նրանց օժանդակությամբ նա թարգմանեց ռուսերեն և հրատարակեց Պետերբուրգում 1786 թվականին հեղկապյալ գաղութի ականավոր գործիչ Ծահամիր Ծահամիրյանի «Հայոց պատմությունը»:

Իր թարգմանությունը Վազանովը ձոնել է եկատերինյան Ռուսաստանի ամենաակաճավոր ու ազդեցիկ գործիչներից մեկին՝ Գ. Ա. Պոտյոմկին-Տավրիչեկուն: Գիրքը բացվում է վեցսողանոց մի բանաստեղծական ուղերձով, ուր թարգմանիչը արտահայտում է այն միտքը, որ հայ ժողովուրդը իր պայծառ հույսերը ապագայի նկատմամբ կապել է Ռուսաստանի հետ, որ Ռուսաստանից է նա սպասում օգնություն: Պատահական չէ, որ Վազանովի երկու թարգմանություններն էլ լույս են տեսել այն տարիներին, երբ Պետերբուրգում մույն իշխան Պոտյոմկինի անմիջական մասնակցությամբ մշակվում էին հայոց պետականության վերականգնման ծրագրերը:

Թարգմանական աշխատանքներում Վազանովին օգնել են Մակար Բոգդանովիչ Մանիչարը և «Արարատյան դեսպան» Ստե-

փան Պոպովը, որի միջոցով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը կապ է պահպանել պաշտոնապես Պետերբուրգի հետ, փաստաթղթերում ստորագրել է՝ «Հայոց սարկավազ Ստեփան Սահակի որդի Պոպով»: Ժամանակ առ ժամանակ նա եղել է Պետերբուրգում, կաթողիկոսի հանձնարարությունները կատարելիս:

Ուշադրության արժանի է Վազանովի երկրորդ օգնականը՝ Մակար Բոգդանովիչ Մանիչարը (Մարգար Աստվածատուրի Մանուչարյանը): Նրա նախնիները Երևանից են, գաղթել են Պարսկաստան, տեղափոխվել այնտեղից Ռուսաստան: Սկզբում ապրել են Աստրախանում, հետո Մարգար Մանուչարյանը իր երեք եղբայրների հետ միասին բնակություն է հաստատել Պետերբուրգում, ուր «Մոսկովյան» թաղամասում հիմնել է մետաքսյա գուլպաների և ձեռնոցների գործարան: Մարգար Մանուչարյանը Պետերբուրգի հայ գաղութի ականավոր գործիչներից է, որի մասնակցությունը մշակութային կյանքում չի սահմանափակվել խոշոր դրամական նվիրատվություններով: Նա օժանդակել է Խաղարյանին՝ տպարանի հիմնադրման գործում, օգնել Վազանովին՝ նրա թարգմանական աշխատանքներում: Ի վերջո նա է եղել Աստրախանի հայկական դպրոցի նախաձեռնողը: Նրա խնդրանքով 1782 թվականին Գիտությունների Պետերբուրգյան ակադեմիայում մշակվել է հայկական դպրոցի ուսումնական ծրագրերի նախագիծը, որը կազմել է ակադեմիայի քարտուղար Յակով Ծեղինը:

Պետերբուրգի հայ գաղութի մշակութային գործիչներից է և Մակար Խոճենցը (Մարգար Ջաքարի Գեղամյանը), որը, բացի ռուսերենից, տիրապետել է մի շարք այլ օտար լեզուների (ֆրանսերեն, իտալերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն): Նա եղել է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի մոտիկ գործակիցներից: Խոճենցը 1794 թվականին թարգմանել և հրատարակել է Պետերբուրգում Ֆենելոնի «Տելեմակի արկածները» բարոյախոսական վեպը: Նա թարգմանել է նաև XVI դարի աղբյուրագրական բանաստեղծ Ֆիզուլու «Վարդն ու սոխակը» արևելյան վիպակը, ապա թարգմանել է այն նաև ֆրանսերեն և իտալերեն: Խոճենցը 1817 թվականին մասնակցում է Պետերբուրգի Ս. Գրոց Ընկերության Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության աշխատանքներին:

Հարություն Արարատյանը ևս պատկանում է Պետերբուրգի հայ գաղութի աչքի ընկնող գործիչների թվին, որի գիրքը՝ «Հարություն Արարատյանի կյանքը», լույս է տեսել Պետերբուրգում 1813 թվականին:

Այդ գրքի հիման վրա ռուս ընթերցողը կարող էր որոշ պատկերացում կազմել Հայաստանի ներքին կյանքի, ինչպես նաև XVIII դարի վերջին տասնամյակի անդրկովկասյան կարևոր իրադարձությունների մասին: Թե՛ հեղինակը իր արտակարգ ճակատագրով և թե՛ նրա գիրքը արժանի են հատուկ ուշադրության: Զարմանք կարող է պատճառել թեկուզ այն հանգամանքը, թե ինչպես վաղարշապատցի հասարակ քարտաշի որդուն այդ խառն ժամանակներում հաջողվել է հասնել իր նպատակին՝ ինչ գնով էլ լինի ընկնել Ռուսաստան: Կրելով բազմիցս գրկանքներ ու տառապանքներ, ի վերջո 1796 թվականին նա բնակություն է հաստատում Պետերբուրգում: Ավելին, նա համառ կերպով սովորում է ռուսերեն, գրում իր կյանքի պատմությունը, արկածներով ու պատահարներով լի, և հրատարակում այն ռուսերեն, Պետերբուրգում, երկու հատորով, նկարագրադ: Արարտայանի գրքով հետաքրքրվել են Պոլշկինը և Գրիբոլեդովը:

• • •

1815 թվականին Մոսկվայում հիմնադրվեց արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը, հայ մշակույթի վառ օջախներից մեկը: Զանգավ տասը տարի, 1824-ին սկսեց գործել Թիֆլիսում Ներսիսյան նորաշեն դպրոցը: Այս երկու կրթական հիմնարկների դերը հայ ժողովրդի մշակութային վերածննդի գործում անգնահատելի է: Լազարյան ճեմարանի և Ներսիսյան դպրոցի սաներն են եղել շատ և շատ անվանի հայ գրողներ, գիտնականներ և հասարակական գործիչներ:

Պետերբուրգյան գաղութը և ա՛յդ ժամանակ չի կորցնում իր նշանակությունը: 1840-ական թվականներին Պետերբուրգի համալսարանում հիմնվում է հայոց լեզվի ամբիոն, որի առաջին վարիչը եղել է Մկրտիչ Բերդյանը: Նրան փոխարինել է Քերովբե Պատկանյանը, առաջին հայ գիտնականը, որին ընտրել է թղթակից-անդամ Գիտությունների Պետերբուրգյան ակադեմիան: Նրա մահից հետո (չիրիմը գտնվում է Լենինգրադի հայկական գերեզմանոցում) հայ-վրացական բաժանմունքը գլխավորել է Նիկողայոս Մառը:

Նույն՝ քառասնական թվականներին Դորպատում (այժմ Տարտու, Էստոնիա) գործում է հայ ուսանողական մշակութային օջախը: Դորպատի համալսարանում են սովորել Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Գևորգ Դոդոխյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը և ուրիշներ: Դորպատը

կապված էր Պետերբուրգի հետ: Աբովյանը քանիցս անգամներ այցի է եկել Պետերբուրգ:

Ավելի սերտ կապված է եղել Պետերբուրգի հետ Ռ. Պատկանյանը, ուր նա տեղավորել է համալսարանում, և ուր լույս են տեսել «Գամառ Քաթիպայի» արձակ և չափածո երկերը, որոնց թվում՝ նշանավոր «Արաքսի արտասուքը»: 1863—1864 թվականներին Պատկանյանը Պետերբուրգում հրատարակել է «Հյուսիս» շաբաթաթերթը:

Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի արևելյան բաժանմունքն է ավարտել (1850 թվականին) Գաբրիել Սունդուկյանը: Իր նվիրվածությամբ թատերական արվեստին, ինչպես խոստովանել է ինքը, Սունդուկյանը «շատ է պարտական» եղել Գոգոլին և ռուս քեմիսիկայի փայլուն դեմքերին, ինչպիսիք են Օչեպկինը և Կարատիգինը:

1850—1860 թվականներին հայ գրական և հասարակական կյանքում զգալի դեր է խաղացել Մոսկվայի, Պետերբուրգի ու Դորպատի ուսանողությունը: Այդ շրջաններից են դուրս եկել «Հյուսիսափայլ»-ի աշխատակիցներից շատերը:

Այդ ժամանակաշրջանից, բացի հայտնի գրական գործիչներից, հիշատակության արժանի է Միքայել Միանասարյանը: Նա 1868 թվականին Պետերբուրգում հրատարակեց «Քնար հայկական» ժողովածուն, որը անշուշտ երևույթ էր հայ գրականության պատմության մեջ: Միանասարյանը սիրով և ճաշակով ընտրել և գետնել է իր կազմած գրքում հայ ժողովրդական երգերից, Մեսրոպ Թաղիադյանի, Հարություն Ալամդարյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի, Սմբատ Ծաֆազի, Հ. Ղ. Ալիշանի, Մկրտիչ Պեշկոպաշյանի և այլ հայ հեղինակների երկերից: Նա ներկայացրել է հայ ընթերցողին նաև առանձին մտուշներ ռուս գրականությունից՝ մի քանաստեղծություն՝ Ժուկովսկուց և չորսը՝ Լերմոնտովից, որոնց թվում նրա «Աղոթքը» (Հովհ. Համազասպյանի թարգմանությամբ) և «Մարգարեն» (Սո. Նազարյանի թարգմանությամբ):

Մ. Միանասարյանի «Քնար հայկական»-ը իր ժամանակին եղել է հայ ընթերցող հասարակության, առանձնապես պատանիության սիրելի գրքերից մեկը:

1830—1890-ական թվականներին հրատարակվել է Պետերբուրգում Ս. Գյուլամիրյանի «Արաքս» գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ հանդեսը: 1889 թվականին «Արաքս»-ում պետք է տպագրվեր Ալեքսանդր Ծատուրյանի «Անտեր գերեզման» (սերբական երգերից) հայերենասիրական

բանաստեղծությունը: Վերջինս արգելվեց գրաքննչական մարմինների կողմից և միայն երկար տարիներ հետո տպագրվեց Ծատուրյանի «Բանաստեղծություններ»-ի երկրորդ հատորում (1898 թ.):

Ծատուրյանից հետո, արդեն XX դարում, սլավոն ժողովուրդների հերոսական անցյալին դիմեցին Հովհ. Թումանյանը (սերբական էպոսից) և Ավ. Իսահակյանը («Ժողովրդի քնարը» սերբական լեգենդներից):

XIX դարի վերջերին ուս մամուլը միջնորդ է հանդիսացել հայ և սլավոնական ժողովուրդների միջև (սերբերի, բուլղարների) գաղափարական ու մշակութային կապերի զարգացման գործում:

1892 թվականին Պետերբուրգում լույս տեսավ սերբերի ազատագրական շարժման գործիչ, բանաստեղծ-նկարիչ Զուրա Յակչիչի «Ծերունի Մարկոն» պատմվածքի ուսերեն թարգմանությունը: «Ահա հինգ դար է,—ասում է պատմվածքի հերոսը,—ինչ մենք արյուն ենք թափում հանուն հայրենիքի ազատության»: Չանցավ երկու տարի, Յակչիչի պատմվածքի հայերեն թարգմանությունը ներկայացվեց Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտեին, որը արգելեց հրատարակությունը: Եվ միայն 1895 թվականին

Յակչիչի պատմվածքը լույս տեսավ Թիֆլիսում, «Ժողովրդական գրադարան»-ի գրքաշարքում:

Պետերբուրգի հայ ուսանողության ջանքերով տպագրվեցին հայերեն առանձին գրքույկներով բուլղար անվանի գրող և հասարակական գործիչ Լյուբեն Կարավելովի պատմվածքները (թարգմանված ուսերենից)՝ «Բուլկար ավազակապետը», «Նեդա», «Ուրիշի գերեզմանի վրա առանց արտասուքի են լաց լինում» (Պետերբուրգ, 1887), բուլղար ժողովրդական-ազատագրական շարժման կարկառուն գործիչ Վասիլ Լևսկու կենսագրությունը և նրա քաղաքական ծրագիրը (Պետերբուրգ, 1890):

Պետերբուրգյան հայ գաղութը չի դադարեցրել իր գործունեությունը XX դարի ըսկըզբներին ևս, երբ հայ-ուսական հարաբերությունները թևակոխեցին իրենց նոր փուլը, երբ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը միաձուլվեց ուս և Ռուսաստանում ապրող մյուս ճնշված ժողովուրդների պայքարի հետ:

Լեհինգրադ,

8 փետրվարի 1979 թ.

